

ÜÇÜNCÜ SINIF

GENEL DİLBİLİMİ

Ders Notu

DİLBİLİMİ VE DİLBİLGİSİ

Dilbilimi, dil olgusunu ve yeryüzündeki tüm dilleri genel olarak bütün yönleriyle konu edinip inceleyen bilimin adıdır. Arapçada sarf ve nahiv ilmi, batı dillerinde ise gramer olarak adlandırılır.

Bir dilin, seslerden cümlelere kadar ihtiva ettiği bütün dil birliklerini, geniş bir şekilde anlam ve görev bakımından inceleyen kurallara ise dilbilgisi denir. Dilbilgisi, diğer birçok kuralın aksine belirli bir grup tarafından hazırlanmayıp, o dili kullanan insanların zaman geçtikçe gerekli kuralları yaratmalarından veya var olan kuralları dilin gelişimiyle birlikte değiştirmelerinden oluşur.

Dilbilgisi, incelediği dil unsurlarına göre kendi içinde bölümlere ayrılır:

- Dilin seslerini inceleyen kısmına ses bilgisi (fonetik)
- Dili yapı yönünden inceleyen, kelime ve şekilleri konu edinen kısmına şekil bilgisi (morfoloji veya sarf)
- Kelime ve şekillerin çıkış yerlerini, yani menşelerini araştıran kısmına köken bilgisi (etimoloji)
- Kelime ve şekillerin aralarındaki münasebetler ile cümleleri inceleyen dalına cümle bilgisi veya söz dizimi (sentaks veya nahiv)
- Dilin anlam oluşturma mekanizmalarını inceleyen kısmına ise anlam bilgisi (semantik) denmektedir.

Bu bölümlerin hemen hepsi dilbilgisi içinde ayrı ayrı incelenmelerine rağmen, birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmazlar ve daima birbirlerine karışırlar. Bu itibarla dilbilgisi, bir dili bütün cepheleriyle bir bütün olarak ele alıp inceleyen ilmin adıdır.

İnsanoğlu, tarihî akış içinde, zamanla biriken bilgiler sayesinde hemen her şeyi inceleme ve araştırma konusu yapmış; dillerin sırrını çözmeye çalışmış ve böylece yeni bir bilim dalı ortaya çıkartmıştır. İlk başta eski Yunan ve Hint devirlerinden başlayarak, dillerin bağlı olduğu kaideler tespit edilmeye çalışılmış ve bu kaidelerin ortaya çıkardığı bilgiye de gramer bilgisi denmiştir.

DİLBİLİMİNİN KOLLARI

1. Ses Bilgisi (Fonetik)

Dil, seslerden örölmüş toplumsal bir kurumdur ve bu kurumun en küçük birimi “ses”tir. Ses bilgisi ise dilin seslerini ele alır. Her dilin kendine özgü bir ses dizgesi vardır. Ses bilgisinin belli başlı inceleme alanları şunlardır:

- “Ses, sesbirim, alt sesbirim” vb. kavramlar
- Seslerin oluşumu
- Seslerin özellikleri ve sınıflandırılması
- Seslerin sözcüklerdeki sıralanışı
- Hece yapısı
- Vurgu ve tonlama

Ses bilgisinin alt dalları ise şöyledir:

- Söyleyiş Ses Bilgisi: İnsan seslerinin nasıl türediğini inceler
- Dinleyiş Ses Bilgisi: Seslerin nasıl algılandığını ve anlamlandırıldığını inceler
- Uygulamalı Ses Bilgisi: Teorik olarak ses bilgisinin elde ettiği bilgileri, günümüz teknolojisinin de imkânlarıyla işler.

2. Biçim Bilgisi (Morfoloji)

Dildeki biçimbirimleri inceleyen daldır. Kökler ve ekler, bunların görevleri, birbirleriyle ilgisi vb. konular üzerinde durur:

- “Kök, gövde, ek” gibi kavramlar
- Yapım ekleri
- Çekim ekleri
- Sözcük türleri
- Sözcük türetme yolları gibi konularla ilgilenir.

3. Dizim Bilgisi (Söz Dizimi/Sentaks)

Dildeki kelimelerin birbirleriyle ilişkilerini inceler. Kelimelerin oluşturdukları gruplar ve bunların cümle haline getirilmesiyle ilgilidir. Şekil bilgisi ile de yakından ilgilidir. Söz diziminin inceleme alanları içinde şunlar da vardır:

- Cümle öğeleri
- Cümle çözümlenmeleri

4. Anlam Bilimi (Semantik)

Dil göstergelerinin anlamı üzerinde durur. Bu göstergelerin içerisine kelime, kelime gurubu, cümle hatta metin de girebilir. Günümüzde daha çok cümle ile ilgilidir. Dildeki sözcükleri anlam bakımından ele alır ve onların temel anlamı, yan anlamı, cümle içerisinde kazandığı anlam gibi unsurlarıyla inceler. Dilbiliminin diğer dalları içerisinde özel bir yere sahiptir.

- Anlamla ilgili temel kavramlar
- Sözcüklerde temel anlam
- Sözcüklerde yan anlamlar

- Eş anlamlı sözcükler
- Karşıt anlamlı sözcükler
- Çok anlamlı sözcükler
- Anlam değişmeleri ile de ilgilidir.

5. Köken Bilgisi (Etimoloji)

Bir sözcüğün hangi köke dayandığını, ilk olarak hangi kavramı karşıladığı, zaman içerisinde gösterdiği gelişmeler vb. konuları inceler. Dilbiliminde bir sözcüğü açıklamak, onu başka sözcüklere indirgemek anlamına gelir.

- Sözcüklerin ve eklerin kaynağı
- Sözcüklerdeki şekil ve anlam değişlikleri
- Sözcüklerin ve eklerin tarihi ile ilgilidir.

6. Lehçe Bilgisi (Diyalektoloji)

Dillerin kolları, bu dalın inceleme alanına girer. Ağız bilgisi olarak da tanımlanabilir. Bir dilin en çok fonetik farklılıklara dayanan alt katmanları ise o dilin “ağız”larıdır. Örneğin, Anadolu ağzları, Rumeli ağzları... gibi.

- Lehçe ve ağzlar
- Lehçe ve ağzların sınırları
- Yerleşme tarihi
- Dil haritalarının hazırlanması gibi konular bu dalın inceleme alanına girer.

7. Sözcük Bilgisi (Leksikoloji)

Bir veya birden çok dilin sözcüklerinin çeşitli yöntemlerle ve çeşitli amaçlar için bir araya getirilmesi, düzenlenmesi ve sıralanmasıdır. Leksikoloji, sözcükleri tek tek anlam alanlarına göre incelerken, kitap vs. gibi kaynaklardan derleyerek bir araya getirmeye çalışır.

8. Ad Bilgisi (Onomastik)

İnsanlar varlıklara nasıl ad verir, dilden dile bu durum değişir mi? gibi sorulara cevap veren daldır. En başta insan adlarını konu edinir.

9. Gösterge Bilgisi (Semioloji)

Her ne kadar dil göstergelerini ele alsa da, asıl konusu dil dışındaki göstergelerdir. Dilbilimin bir alt dalı olmaktan ziyade, en dışta yardımcı bir bilim dalı olarak kabul edilebilir. Temellerini Saussure atmıştır.

10. Bilişsel Bilim

Doğrudan değil dolaylı yoldan dilbilim ile ilgilidir. Matematik, bilgisayar, felsefe, biyoloji, psikoloji ve dilbilimin ortak çalışma alanıdır.

Dil Dışı Göstergeler

Belirti

Bir evin pencerelerinden dumanların çıkması, itfaiyecilerin evin etrafında sağa sola koşuşturmaları bir şeyin, evin yandığının belirtisidir. Bundan hareketle belirti, doğal, istem dışı ya da amacı olmayan bir olgudur. Örneğin duman, bu üç özelliğe sahiptir; ama yine de bize algılanması hemen mümkün görünmeyen bir başka olgu ya da olay hakkında bir şeyler anlatır. Kısacası belirti, ancak onu yorumlamasını bilene bir şeyler anlatan doğal bir göstergedir. “Havada, kara bulutların yoğunlaşması yağmur yağacağıının işaretidir” cümlesinde bulunan doğal deyişler/işaretler bir bilgi aktarma aracı olmadığı için birer belirteç, yani belirtidir. Bu belirteçler doğal, amaçsız ve nedenlidir. Havanın kara bulutlarla kaplanması ile yağmur arasında bir neden-sonuç ilişkisi vardır.

Belirtke

Dil dışı göstergelerin diğer bir kısmını ise insanlar üretir. Örneğin trafik levhaları. İnsanlar, belli bir amaç için trafik levhalarını veya ışıklarını üretmişlerdir. Belirtinin aksine belirtkeler bir iletişim kurma, bir ileti aktarma ya da bilgi verme amacı taşırlar. Bulutun yağmur

yağacağını bildirme amacı yoktur; ama bu doğal belirti bir plaj güvenlik sorumlusunu plaja bir kırmızı bayrak çekmek zorunda bırakacaktır. İşte bu kırmızı bayrak bir bilgi vermek amacıyla üretilmiş yapay bir göstergedir, belirtkedir. Trafik levhalarını da belirtkeler içerisinde sayabiliriz; çünkü o levhalar bilinçli olarak dikilmiştir ve bir bilgilendirme amacı taşırlar.

Gösterge ve Simge

Anlamı toplumdan topluma, kültürden kültüre değişen dil dışı göstergelere simge denir. Benzerlik ve uzlaşma ilişkisi içerisinde soyut ve sayılamayan tek bir gösterilene göndermede bulunan görsel biçimdir. Bir çocuğun sadece zaman geçirmek amacıyla çizdiği güvercin resmi bir görsel göstergedir; ama aynı güvercin resmi Birleşmiş Milletler binasının duvarına çizilmiş ise o zaman bu bir simgedir. Çünkü bir uzlaşma uyarınca, bu görsel gösterge, doğal olarak temsil ettiği şeyden başka bir şeyi belirtmek için çizilmiş ya da yapılmıştır. Birleşmiş Milletler binasının duvarına çizilmiş olan güvercin, artık soyut bir kavram olan barışı temsil etmektedir. Terazinin adaleti, kalbin aşkı, kum saatinin ise zamanı temsil etmesi gibi...

İkon

Bazı göstergeler ise gösterdiği varlığın kendisi olabilmektedir. Bu tür göstergelere ikon denir. Örneğin portreler. İkonlarda, gösteren ile gösterilen arasında gerçek bir benzerlik vardır.

Dil Göstergeleri

Belli bir dilde, anlamı olan en küçük birimlere “dil göstergesi” adı verilir. Örneğin Türkçede “kalem”, “kitap”, “masa” veya “-yor”, “-di” birer dilsel göstergedir. Görüldüğü gibi, dil göstergesi “sözcük” ya da “kelime” anlamında kullanılmıştır.

F. de Saussure’ün de belirttiği gibi, dil göstergesi iki düzeyden oluşur: Birincisi, dilbilimsel adıyla “gösteren”, kulağımızda duyduğumuz “Ç.İ.Ç.E.K.” sesi, gözümüzle gördüğümüz “çiçek” yazısı; ikincisi ise yine dilbilimsel adıyla “gösterilen”, zekamızla, deneyimlerimizle kavradığımız sözün içeriği, açıklaması ya da zihnimizde oluşan genel çiçek kavramıdır.

Dil göstergeleri tamamen seslerden oluşur. Örneğin BAYRAK kelimesini oluşan göstergeler B, A, Y, R, A ve K sesleridir. Bayrak kelimesi görüldüğünde insanların zihninde bir bayrak resmi oluşur; bu durumda dil göstergesi nesnenin, yani göndergenin kendisi değildir. Daha açık bir

biçimde ifade edecek olursak, “bayrak” sözcüğü bayrağın kendisi değildir, belli bir bayrağı ya da genel olarak bayrak maddesini temsil eder.

Gösterilen

Gösterenin zihnimizde uyandırdığı düşünce ya da kavramdır; bu nedenle insandaki kavramsallaştırma ya da düşünce alanını ilgilendirir.

Gönderge

Zihnimizde oluşan düşünce ya da kavramın gerçekleşmiş, gerçek olan hâlidir. Dil dışı gerçekliklerdir. Gönderge, dil göstergesinin dil dışında gösterdiği her şeydir: soyuttur, somuttur, nesnedir, olaydır, olgudur, niceliktir, durumdur, kanıdır.

Belki özgürlük, aşk, cesaret, peri, tek boynuzlu at gibi soyut ve düşsel, sözlensel göstergelerin göndergeleri olamaz gibi düşünülebilir; ama bunlar birer “soyutlama”dır. Böylece, örneğin “demokrasi” göstergesi, “demokrasiye, kendisine inanılan bir olgu”ya gönderme yapar.

Dil Göstergesinin Değişebilirliği

Saussure, dil değişmez ve değişir derken, dil değişir; ama bireyler onu değiştiremez, demek istemiştir. Bunu ise şöyle dile getirir: “Gösterge değişme eğilimindedir; çünkü kuşaktan kuşağa aktarılır”. Örneğin “yavuz” sözcüğü bir zamanlar “yavuz hırsız ev sahibini bastırır” örneğinde olduğu gibi edepsiz, kötü gibi olumsuz anlamlarda kullanılmıştır; ancak sonradan anlam iyileştirmesi sonucunda gösterilen düzleminde değişime uğrayarak “Sultan Selim” için bir san olmuş ve sonrasında da Alman hükümetinden alınan “Goben” zırhlısına “Yavuz” adı verilmiştir.

Gösteren, Gösterilen ve Gönderge Arasındaki Etkileşim

Gösteren, gösterilen ve gönderge üçlüsü birbirini etkiler. Yeni bir göndergenin yaratılması, yeni bir gösterenin ortaya çıkmasına neden olur. Fransızcada “balayeur” (çöpçü, süpürücü) göstereni “technicien de surface” (yüzey teknisyeni) olmuştur; çünkü yeni sözcüğün değer arttıran bir özelliği vardır, aynı zamanda “süpürge” yerine teknik araç kullanımına göndermede bulunulur. Bunun yanında, dolaysız biçimde söylenmesi uygun olmayan bir olguyu

örterek, hafifleterek, dolaylı yoldan anlatan yeni göstergeler türetilir: “kör” yerine “görme engelli” denmesi gibi.

Dilsel İletişimin Temel Öğeleri

Konuşucu ya da Yazar

Konuşucu, iletiyi (metni) sözle ifade eden; yazan, kaleme alan kişidir. İletinin sorumluluğunu üstlenir. Kendisini “ben” ya da “biz” adı ile gösterir. Ben “ben” her zaman kişi özelliğindedir, özneliği değişik biçimlerde ortaya koyar. Bir metinde birden fazla kişi söz aldığıında birbirinden farklı konuşuculardan söz edilir (roman, öykü, masal, tiyatro vs.). Günlük konuşmalarda konuşucular ya fiil çekim ekleri (- yorum, -dim, -eceğim, -lım) ya iyelik ekleriyle (-ım) kendilerini birer kişisel özne olarak ortaya koyarlar.

Kimi okurlar, edebî metinlerdeki yazar ile anlatıcıyı karıştırırlar. Yazar ve okur gerçek kişidir. Oysa anlatıcı, yazarın yarattığı kurmaca bir kişiliktir, kimi zaman bir roman kahramanı olarak yazar tarafından öyküyü anlatmakla görevlendirilmiştir.

Genel Dilbilim Dersleri’nde İkili Karşıtlıklar

Dil/Söz

Saussure’e göre dil, dilyetisinin toplumsal ve kurallaşmış yönüdür; insanlar arasında geniş bir sözleşmeden, bir uzlaşmalar bütününden doğan toplumsal bir kurumdur. Toplum olmadan dil olmayacağı gibi, dil olmadan da toplum içinde anlaşma olmaz. Konuşan ve anlaşılan birey, bu ortaklaşa uzlaşmayı değiştir(e)mez; ona uymak zorundadır.

Bir dilsel toplumdaki bireyler, bu kurallara göre aslında soyut olan dili kendi telaffuzları, kendi kültürel edinimleri çerçevesinde söze dönüştürüp somut olarak alıcı tarafından duyulmasını sağlarlar. Bu bakımdan, bir toplumda tek bir dil var olmasına karşın, o dilsel topluluğu oluşturan bireylerin sayısı kadar söz vardır. Bir kişinin genzinden konuşması, /uç/ yerine /uç/ ya da /beş/ yerine /bej/ demesi, ancak kişiyi ve dolayısıyla sözü ilgilendirir; çünkü Türkçede, yani dilde böyle bir özellik öngörülmemiştir. Ancak bir insanın, sesbirimlerini tersinden okuyarak “koş” yerine “şok”, “kış” yerine “şik” demesi, toplumsal iletişimi, dolayısıyla

da dili ilgilendirir; çünkü böyle bir değişikliğin anlam farklılığı yaratacağı daha önce öngörölmüştür. Öyleyse, dilin kendisine özğü bir dayanıklılığı, bir özerkliği vardır. Bu dayanıklılık, bir kurallar bütünüyle kurulmuş ve sağlama alınmıştır. Bu nedenle, dil gerçek bir kurallar bütünüdür.

Dil ve Kullanımı

Dil, bir göstergeler bütünü ile bu göstergelerin işleyiş kurallarını içeren dizgedir; bu nedenle dilin, bir topluluk tarafından kullanılan bir kod olduğunu söyleyebiliriz. Böylece, bir göstergeler yığını olan sözcük dağarcığı ve bu göstergelerin işleyiş biçimini gösteren kurallar bileşiminden oluşan Türkçenin dilbilgisi, o dili konuşanların kullanımına sunulmuştur.

Dil Konusunda Önyargılar

Dilin kaynağı nedir? Diller neden farklıdır? Diller neden değişir? Diller doğal mantığı yansıtır mı? Dil ile doğa, dil ile kültür arasındaki gizemli ilişki nedir?

Bu sorular, daha doğrusu bu gizler, Babil Kulesi, Adem ile Havva'nın dili gibi söylenlerin kaynağını oluşturur. Dil konusundaki düşünceler, günlük yaşamda çok önemli bir yer tutar; çünkü dil, herkesin ortak malıdır ve herkes dil konusunda belli bir düşünceye sahiptir. Bu düşünce, kendini değer yargıları biçiminde gösterir. İşte uzmanlık alanı dil olan bir dilci, bilimsel nesnellik kaygısıyla bu düşüncelere “önyargılar” adını verir.

“Fransızca açık bir dildir. İtalyanca ya da Rusça müzikal dillerdir. Afrika dilleri basittir. İngilizce kolaydır. Çincenin dilbilgisi yoktur. Siyahlar /r/ sesini telaffuz edemezler.” Bütün bu yargılara dili kullananlarla ilgili yargıları da eklersek, durumun özneliği ortaya çıkar. Bu durumda, konuşan birey dil karşısında üç davranış benimser:

1. Açıklayıcı davranış
2. Duygusal davranış
3. Kuralcı davranış

Çeşitli Diller

Günümüzde çok değişik iletişim dillerinden söz edilmektedir. Bilgisayar dilleri, arıların dili, sağır ve dilsizlerin kullandığı jestlere dayalı dil... Hatta gözlerin dilinden, çiçeklerin dilinden, aşkın dilinden de söz edilir. Dilbilim, özellikle insanlar arasında iletişimi sağlayan “doğal diller”le ilgilenmektedir.

Dilde Yalnızca Karşıtlıklar Vardır

Dildeki bir öge, değerini öbür ögelerin tümüyle kurduğu karşıtlıktan alır. İster bir dilin söz dağarcığında sözcüklerin anlamının dağılımı, ister dilbilgisel işlevlerin sözdizimsel ya da biçimbilgisel işleyişi söz konusu olsun; bir dizgenin değerleri, en iyi ögelerin kurdukları bağıntı ve karşıtlıklarla açıklanır. Ayrım kavramı, dilde tek başına bir ögenin var olamayacağını, onu var edenin ögeler arasındaki karşıtlık bağıntısı olduğunu gösterir. F. de Saussure; “Her gösterge dizgesinde olduğu gibi dilde de göstergeyi gösterge yapan, onu benzerlerinden ayırt eden özellikten başka bir şey değildir. Değer ve birimi yarattığı gibi özelliği yaratan da ayrıdır.” der.

Bir sesbirim başka bir sesbirimden ve bütün öteki sesbirimlerden ayrılarak dil dizgesi içinde bir yer tutar. Türkçede /h/ ve /p/ ya da /a/ ve /o/ sesbirimleri, birbirinden ve öteki bütün sesbirimlerden ayrıldığı için bir anlam iletimi sağlar. Böylece, “hasta”yı “pasta”dan, “posta”yı “pasta”dan ayırabiliriz.